

Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті та мезоліті

Л. Л. Залізняк

У статті автор намагається дослідити питання сутності культурних спільностей фінального палеоліту і мезоліту та міру зумовленості їх типом господарської діяльності населення.

При однаковому рівні соціально-економічного розвитку первісних суспільств їх тип господарства і спосіб життя залежав від природного оточення¹. Так, мисливці кінця палеоліту та мезоліту належали до кількох господарсько-культурних типів (ГКТ), кожен з яких відповідав певній ландшафтній зоні.

Сучасний стан джерел дає змогу виділити три основні лінії розвитку привласнюючої економіки, що складаються з окремих ГКТ: 1) суспільства відкритих просторів (мисливці тундри, степу, прильодовикових гір, мисливці на мамонтів); 2) первісні суспільства закритих просторів (мисливці гірських лісів та лісів помірної зони); 3) первісні суспільства узбереж (арктичні мисливці на морського звіра, рибалки великих рік, берегові рибалки та збирачі морських узбереж помірного поясу). Ю. І. Павленко висловив припущення про наявність четвертого типу привласнюючої економіки — збирачі жаркого поясу (тропічних лісів та узбереж тропічних морів).

Первісне населення відкритих тундрових та степових ландшафтів кінця плейстоцену і початку голоцену полювало методами колективного загону на стадних копитних, мешкаючи на постійних шляхах їх сезонних міграцій в сезонних поселеннях. Лісові мисливці закритих просторів в основному застосовували індивідуальне полювання на нестадних трав'янистих і вели рухливий (бродячий) спосіб життя. Мешканці узбереж, годуючись рибальством, полюванням на морських ссавців та збиральництвом, вели малорухливий спосіб життя на узбережжях морів, рік та озер. Для збирачів тропіків характерний бродячий спосіб життя. Основою їх економіки було збиральництво, доповнюване мисливством. Неважко помітити, що ці чотири варіанти первісної економіки, як і ГКТ, з яких вони складаються, обумовлювалися специфікою природного оточення.

Картографування культур фінального палеоліту та мезоліту засвідчує, що, як правило, вони (культури) локалізувалися в межах певних природно-ландшафтних зон або регіонів з вираженою природною специфікою. Так, пам'ятки гірсько-кримської культури (тип Шан-Коба та Мурзак-Коба) тісно пов'язані з зоною гірських лісів Криму. В степах і лісостепах Північного Причорномор'я мешкали носії кукрекської мезолітичної культури. В лісовій зоні (в межах Полісся) розвивалися ранньомезолітична кудлаївська культура, пізньомезолітична яніславицька. Список культур кам'яного віку, переважна більшість пам'яток

¹ Левин М. Г., Чебоксаров Н. Н. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области: к постановке вопроса // СЭ.— 1955.— № 4.— С. 3—17.

яких розташована в межах певного природно-кліматичного регіону, можна продовжити.

Оскільки в мезоліті кожній досить чітко вираженій природно-ландшафтній зоні відповідав свій спосіб життя або ж певний господарсько-культурний тип, то виникає закономірне питання: чи можна вважати карту мезолітичних культур картою господарських типів та їх варіантів? З урахуванням того факту, що фінальнопалеолітичні та мезолітичні культури виділені на підставі типологічно-статистичного аналізу крем'яних виробів і насамперед мікролітів², питання можна сформулювати інакше: що передусім відбиває типологічно-статистичний склад мікролітів пам'яток, етнічну чи господарську специфіку населення, яке залишило ці пам'ятки?

Карта пізньопалеолітичних і мезолітичних культур Європи дає численні приклади, коли в регіонах з однаковими кліматичними умовами та спільним типом мисливського господарства поряд співіснували носії різних археологічних культур, з притаманним для кожної з них набором крем'яних виробів. Так, у прильодовиковому тундростепу в задровій смузі Європи поруч розвивалися фінальнопалеолітичні культури Свідер та Аренсбург, носії яких полювали на північного оленя.

Матеріальна культура пізньопалеолітичних мешканців Північного Причорномор'я, незважаючи на спільний тип економіки, також не була однорідною. Колективне полювання на стадних плейстоценових травоядних у степовій зоні Східної Європи було притаманне одночасно носіям кількох культур. Тому зазначена П. П. Єфименком та П. І. Борисковським спільність господарства і безпосередньо пов'язаних з ним елементів матеріальної культури у пізньопалеолітичних мисливців Північного Причорномор'я³ заперечувалась авторами, що виділяли в межах степової господарської зони пізнього палеоліту кілька археологічних культур⁴.

Протиріччя між спільним типом господарства степової зони пізнього палеоліту та своєрідністю крем'яних комплексів окремих її культурних спільностей усувається, якщо розглядати культури як стародавні етноси, що розвивалися паралельно на єдиній основі степового мисливського господарства. З цих позицій намагався примирити прихильників та противників спільності степової зони пізнього палеоліту С. В. Смирнов. Він обстоював висновок про наявність різнокультурних явищ у межах спільної в господарському відношенні степової зони пізнього палеоліту⁵.

Наявність кількох культур у межах однієї природно-кліматичної (а значить, і господарської) зони характерна і для мезоліту. Так на території Поліської низовини у ранньому голоцені розвивався господарсько-культурний тип лісових мисливців, який був економічною основою існування носіїв кількох культур: кудлаївської, яніславицької, пісочнорівської. На базі степової мисливської економіки поряд існували кукрекська та гребениківська культурні спільності мезоліту.

Разом з тим частина свідерських мисливців задрових низин, опинившись у Карпатських та Кримських горах, за сотні кілометрів від місць традиційного мешкання, деякий час користувалися тим самим набором крем'яних знарядь, що і в себе на батьківщині — на Польській та Поліській низовинах. Кукрекський крем'яний комплекс певний час зберігав свою культурну специфіку на пам'ятках не тільки різних ва-

² Зализняк Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья.— К., 1984.— С. 68.

³ Єфименко П. П. Передсаязатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА.— 1960.— № 4; Борисковский П. П. Проблема развития позднелитического культуры степной области // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук.— М., 1964.

⁴ Гвоздовер М. Д. Позднелитические памятники Нижнего Дона (Приложение к книге: Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья) // — САИ.— 1964.— Вып. А 1—5; Григорьева Г. В. Большая Аккаржа и ее место среди позднелитических памятников юга СССР // КСИА АН СССР.— 1967.— Вып. III.

⁵ Смирнов С. В. Палеолит Днепровского Надпоріжжя.— К., 1973.— 163 с.

ріантів одного господарського типу степових мисливців (Кам'яна Могила в степу, Велика Андрусівка в лісостепу), а й на стоянках, природне оточення яких не дозволяло вести степове мисливське господарство (Кукрек в гірському Криму, Лазарівка в Поліссі, Ігрен 8 у Надпоріжжі). Носії традицій лісової яніславицької культури Полісся проникають далеко на південь, де в лісостеповому (басейн Дінця, Надпоріжжя) і навіть степовому (Північний Крим) оточенні зберігають традицію виготовлення культуровизначальних для Яніславиці вістер з мікроріздевим сколом.

Отже, фінальнопалеолітичні та мезолітичні культури, що були виділені насамперед на основі типологічно-статистичного аналізу мікролітів, відображають, в основному, не господарську, а якусь іншу, насамперед етнічну специфіку їх носіїв.

Разом з тим зміна типу господарської діяльності, як правило, супроводжувалася значними змінами в крем'яному інвентарі, що свідчить про глибокі наслідки господарської переорієнтації мисливських суспільств. Так, крем'яна індустрія кукрекських степових мисливців, що проникли в Полісся, з часом втрачає культурну специфіку та насичується елементами місцевого варіанта яніславицької культури лісової зони. І навпаки, носії яніславицьких традицій обробки кременю, просунувшись на південь у лісостепову та степову зони, також недовго зберігають культурну своєрідність крем'яних виробів.

Звичайно, ці процеси зумовлені не тільки господарською переорієнтацією в новому природному оточенні, а й культурною асиміляцією прийшлого населення автохтонним. Однак суттєві зміни в крем'яному інвентарі мисливців, що освоювали ніким не заселені території з незвичними для них природними умовами, свідчать, що перехід до нового типу господарювання, як правило, призводив до змін у крем'яному інвентарі і без інокультурних впливів місцевих мешканців. Наприклад, тундрові мисливці на північного оленя свідерської культури внаслідок природних змін на межі плейстоцену та голоцену мігрували на північ Східної Європи, що в цей час звільнилася від льодовикових явищ і почала заростати сосново-березовими лісами з нестадною фауною. В результаті зміни типу господарства радикально змінюється і крем'яна індустрія, хоч вона й зберігає деякі риси Свідеру. Так на півночі Західної Європи виникає постсвідерська культурна спільність.

Залежність первісних колективів від природного оточення, яке значною мірою диктувало тип господарства, обумовила тенденцію поширення окремих етно-культурних спільностей фінального палеоліту та мезоліту в межах певних природно-ландшафтних зон. Вихід за їх межі вимагав зміни господарства, а значить, глибоких перетворень в усіх сферах первісного суспільства, оскільки всі його компоненти тією чи іншою мірою зумовлені економікою. Безперечно, ці фактори в значній мірі втримували етно-культурні спільності первісності в межах певних природних зон.

Для розуміння етнічних процесів фінального палеоліту та мезоліту важливе значення мають розробки радянських істориків первісного суспільства, лінгвістів та етнографів, підсумовані В. О. Шнірельманом⁶. Етно-культурна консолідація у первісному суспільстві заснована на спільності економічного життя населення. Оскільки первісна община уособлювала переважну більшість економічних функцій суспільства, то основу для кристалізації спільностей вищого, ніж община, рівня створювали механізми, що сприяли виконанню всіх її економічних завдань. Враховуючи екзогамність общини, механізм міжобщинного обміну шлюбними партнерами був життєво важливим для її існування взагалі та для виконання нею своїх економічних функцій зокрема. Він був основою етно-культурної консолідації в суспільствах мисливців та збирачів, що вела до утворення окремих племен або ж протоетносів.

Специфіка етно-культурних процесів у первісності полягає в тому,

⁶ *История первобытного общества.*— М., 1986.— Т. 2.— С. 453—481.

що етнічні зв'язки могли усвідомлюватися лише у формі кровної спорідненості. Оскільки коло шлюбних партнерів кожної общини обмежувалося в основному племенем, то общини кожного племені вважали себе кровно спорідненими, а значить, усвідомлювали себе членами єдиної етнічної спільності⁷.

Як свідчать етнографічні матеріали, етнічна самосвідомість у бродячих мисливців та збирачів не поширюється за межі їх шлюбної спільності або племені. Разом з тим спільність матеріальної культури та мови, як правило, характерна не для кожного племені зокрема, а для кількох сусідніх. Це явище пояснюється своєрідністю шлюбних, етнічних та лінгвістичних процесів у первісності, котра у вітчизняній літературі відома як «первісна етнолінгвістична безперервність».

Інтенсивні міжобщинні контакти для підтримання життєздатності общини як основної соціально-економічної клітини суспільства зумовили контактну культурно-мовну ситуацію. При відсутності виражених природно-географічних кордонів, які б утруднювали міжобщинні контакти, не могли виникати чіткі культурні та мовні межі, а діалекти поступово проникали із одного в інший⁸.

Шлюбні спільності первісних мисливців (протоетноси або племена) мали досить нечіткі межі, оскільки в кожній общині, навіть у межах одного племені, була своя система шлюбних зв'язків. Крім того, кожна община була зацікавлена в тому, щоб включати сусідів у свою шлюбну мережу, що поряд з малою глибиною історичної свідомості мисливців сприяло швидкому культурному взаємопрониканню та стиранню етнічних меж, якщо вони не визначалися природно-географічними кордонами, які утруднювали міжобщинні контакти.

З огляду на це у первісних мисливців та збирачів етнолінгвістична (а значить, і культурна) спільність в тенденції частіше формувалася не на основі окремого племені, а збігалася із значнішим за розмірами природно-ландшафтним регіоном, де мешкали кілька племен. Відсутність помітних природних рубежів та спільні природні умови, що визначали єдиний господарський тип населення, зумовили тісні контакти колективів, що мешкали в регіоні. В його межах виникала контактна ситуація, або культурна безперервність, що сприяла етнічній консолідації населення певного природно-ландшафтного регіону. Культурна безперервність полягала в тому, що відмінності в культурах сусідніх колективів були мінімальними, але зростали пропорційно збільшенню відстані між ними.

В. О. Шнірельман називає такі етно-культурні спільності первісних мисливців протометаетнічними⁹. Незважаючи на те, що населення цих спільностей не уявляло реальних їх меж, тобто не було об'єднане етнічною самосвідомістю, етно-культурна безперервність реалізувалася в межах кількох сусідніх племен. Кордони протометаетнічних спільностей в тенденції збігалися з природно-географічними рубежами ландшафтно-кліматичної зони і пов'язаного з нею господарсько-культурного типу.

Протометаетнічні утворення з характерною культурно-лінгвістичною спільністю фактично були історико-етнографічними областями первісності (ІЕО). «Це територія, на якій в результаті тривалих зв'язків, взаємного впливу та спільності історичних доль народів, що населяли цю територію, склалася певна культурна спільність». ІЕО в мисливських суспільствах, як правило, складається в межах певних господарсько-культурних типів¹⁰.

Такі спільності первісності характеризувалися насамперед культурною та лінгвістичною єдністю. Однак відсутність чітких меж, а головне, об'єднуючої їх самосвідомості не дозволяє вважати їх етносами в повному розумінні цього поняття, а лише етносами на стадії формування.

⁷ Там же.— С. 466.

⁸ Там же.— С. 467—470.

⁹ Там же.— С. 467.

¹⁰ Там же.— С. 459, 470.

При середній густоті населення мезолітичних лісових мисливців три чоловіки на 100 км² ¹¹, плем'я середньою чисельністю 500 чоловік ¹² мало експлуатувати територію, що досягала в діаметрі близько 160 км. Площа мезолітичних культур була значно більшою. Отже, культурні спільності мезоліту об'єднували в собі кілька споріднених у культурному відношенні племен.

Картографічний аналіз археологічних культур Європи фінального палеоліту та мезоліту, дає право вважати їх етно-культурними спільностями саме такого типу. Свідерська культура була такою історико-етнографічною областю (або протометаетнічною спільністю за В. О. Шнірельманом), обмеженою на півдні і сході горами та лісовими підвищеннями, а на півночі незаселеними прильодовиковими просторами. Аналогічним етнічним утворенням первісності був західний сусід Свідеру—аренсбурзька культура. Їх споріднюють не тільки спільні генетичні корені, а й приналежність до одного господарського типу. Це полегшувало взаємні контакти, і свідеро-аренсбурзькі взаємовпливи археологічно зафіксовані багатьма археологічними пам'ятками.

Аналогічними протометаетнічними спільностями, в межах яких реалізувалася культурно-лінгвістична безперервність, мабуть, були й утворення фінального палеоліту та мезоліту лісової зони. Однак близькою до описаної вище є картина раннього мезоліту лісової зони Європи, яка наприкінці періоду ускладнилась. Ранньомезолітичні спільності Північної Європи обіймали значно більшу площу, ніж пізньомезолітичні на тих самих територіях. Етнічною консолідацією через культурну безперервність, що реалізувалася в регіонах з однорідними природно-кліматичними умовами, пояснюється виникнення в ранньому голоцені таких значних за розмірами культурних спільностей, як області Дювензее та Постсвідер. Кожна з них простягалася із заходу на схід більш ніж на 2 тис. км. Культурна область Дювензее посідала в ранньому мезоліті зандрові низини від Англії до Середньоруської височини, а Постсвідер— всю північ Східної Європи від Східної Прибалтики майже до Північного Уралу. Матеріальна культура цих спільностей, незважаючи на їх розміри, відзначалася однорідністю лише з незначними відхиленнями окремих регіонів в крем'яному інвентарі.

Важливою передумовою формування вказаних культурних спільностей раннього мезоліту була незаселеність територій на початку голоцену. Північ Східної Європи, що звільнилася на той час від льодовикових явищ, заростала березово-сосновими лісами та заселялася свідерськими племенами, що прийшли із зандрових низин Європи. В єдиній природно-кліматичній лісовій зоні на однорідній свідерській генетичній підоснові формується постсвідерська культурна спільність, що незабаром освоїла всю північ Східної Європи. Однорідні природні умови, єдиний тип лісового мисливського господарства, єдина генетична підоснова, мінімальні інокультурні впливи через незаселеність території зумовили виникнення тут культурної безперервності або контактної культурної ситуації, що призвела до консолідації постсвідерської спільності культур.

Подібні процеси мали місце й на Середньоевропейських зандрових низинах, які опустіли на межі плейстоцену та голоцену внаслідок міграції свідерських та аренсбурзьких мисливців слідом за північним оленем на північ та на північний схід. На початку голоцену тут сформувалася зона сосново-березових лісів, яку з півдня заселили лісові мисливці Центральної Європи. Зандрові середньоевропейські низини в ранньому голоцені мали однорідні природно-кліматичні умови, були закритим природно-ландшафтним регіоном, обмеженим на півдні та сході горами та лесовими підвищеннями, а на півночі і заході— морями. Заселення однорідної за природними умовами лісової зони зандрових низин лісо-

¹¹ Price T. Regional Approches to Human Adeptation in the Mesolithic of the North. European Plain // Veröffentlichungen.— Berlin, 1981.— 14/15.— S. 217—234.

¹² Birdsell J. Some predictions for the Pleistocene Based on Equilibrium Systems among Recent Hunter-Gutherers // Man the Hunter.— Chicago, 1968.— P. 229—241.

вими мисливцями з близьким типом господарства та культурою призвело до виникнення тут стану етно-культурної безперервності і консолідації культурної спільності Дювензее. Остання відбивала безперервність, що існувала на середньоевропейських низинах на початку голоцену у первісних лісових мисливців з єдиним типом господарства, спільним походженням та однорідною матеріальною культурою. Тому зовнішні межі області Дювензее, які збігаються з природно-ландшафтними рубежами зандрових низин, а значить, з кордонами типу господарства, були досить чіткими, в той час як культури області взаємопроникали поступово і чітких кордонів між ними не існувало. Такий поступовий перехід культури Дювензее Північно-Німецької низовини в Кудлаївку Полісся добре простежується на матеріалах коморницької культури Польщі. В крем'яному інвентарі коморницьких пам'яток Польської низовини у напрямку із сходу на захід простежується зменшення елементів культури Кудлаївка на користь типів знарядь, характерних для культури Дювензее.

Значні за площею культурні області Дювензее, Постсвідер, а можливо, і Постаренбург, верхів'їв Дніпра, Десни та Волги, а також Скандинавії, що склалися на початку мезоліту на незаселених територіях Північної Європи, розвивалися у дивергентному напрямку. Внаслідок місцевої специфіки їх окремих регіонів культурна своєрідність складових частин вказаних спільностей поступово посилювалася. Так, у межах згаданих вище областей виникають локальні варіанти, матеріальна культура яких з часом стає дедалі специфічнішою. Тому в другій половині мезоліту в межах області Дювензее виділяються культури власне Дювензее, Коморниця, Кудлаївка, а в межах постсвідерської культурної області — кундська, бутовська та ін. Зрозуміло, що площа, яку вони обіймали, була в кілька разів меншою за площу ранньомезолітичних спільностей, на базі яких вони виникли.

Пересування населення, зумовлене природними змінами та взаємостосунками з сусідами, призводило до проникнення у відносно однорідне етнічне середовище масивів чужорідного населення, що значно відрізнялося за культурою. Чим більшою ставала ця відмінність, тим важче йшов процес взаємної асиміляції сусідів. Виникали чіткі культурні кордони між різними етно-культурними масивами, які не збігалися з природно-ландшафтними.

Так, з моменту формування на незаселених територіях прильодовикової зони Європи великих блоків етно-культурної неперервності (область Дювензее, Постсвідер, Постаренбург) почався процес їх культурного дроблення. Він зумовлювався як внутрішніми причинами (дивергентний саморозвиток окремих регіонів цих спільностей), так і зовнішніми (вторгнення чужорідного населення). Внаслідок цього карта культур Північної Європи в другій половині мезоліту стає дуже строкатою. На місці небагатьох великих культурних спільностей початку мезоліту з'являється безліч значно менших пізньомезолітичних культур та їх локальних варіантів. Залежно від своєї ранньомезолітичної генетичної підоснови вони групуються в кілька культурних областей.

Рівень етнічної консолідації, судячи з матеріальних залишків, в культурних спільностях пізнього мезоліту зростає. Обіймаючи значно менші, ніж спільності раннього мезоліту, території, пізньомезолітичні культури відзначаються більш диференційованим, характерним тільки для даної спільності інвентарем.

Однак в оточенні інокультурних явищ збереження специфіки матеріальної культури (насамперед мікролітів у мезоліті) простежується ще тривалий час. Ймовірно це продиктовано досить стійкою етнічною традицією. Як уже було показано, навіть належність сусідніх культур до одного господарсько-культурного типу не могла відразу знівельювати своєрідність їх матеріальної культури. Це свідчить про значний рівень консолідації первісних етносів Європи на стадії мезоліту.

Етно-культурні спільності фінального палеоліту та мезоліту, як

правило, розвивалися і поширювалися у межах територій певних господарсько-культурних типів, кордони яких загалом збігалися з межами природних зон. Через соціальні або природні зміни етно-культурна спільність або її частини могли змінити тип господарства (наприклад, при витісненні сусідами за межі природно-ландшафтної зони). Радикальна господарська переорієнтація швидко призводила до суттєвих змін у багатьох сферах суспільного життя, в тому числі до накопичення культурних та мовних відмін, що сприяло формуванню нового етносу.

До подібних висновків на підставі аналізу етнографічних даних дійшов Я. В. Чеснов¹³. У період формування територія господарсько-культурного типу, як правило, збігається з територією етнічної спільності. Потім в окремих регіонах господарсько-культурного типу, що склався, накопичуються локальні особливості культури, що призводить до етнічної диференціації єдиної на початку свого існування спільності.

Таким чином, в мезоліті простежується певна залежність етнічних процесів від первісної економіки, обумовлена тим, що етно-культурна консолідація в первісності була основана на спільності економічного життя населення. Етно-культурна карта мезоліту значною мірою продиктована картою поширення господарських типів мезолітичних мисливців, рибалок та збирачів, яка, в свою чергу, формувалася залежно від природно-ландшафтної зональності та рівня розвитку виробничих сил суспільства.

Л. Л. Зализняк

ТИПЫ ХОЗЯЙСТВА И ЭТНО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В ФИНАЛЬНОМ ПАЛЕОЛИТЕ И МЕЗОЛИТЕ

Картографирование археологических культур каменного века Европы с учетом данных об этнических процессах в обществах этнографических охотников, рыболовов и собирателей устанавливает определенную зависимость этнических процессов в финальном палеолите и мезолите от экономики. Она обусловлена тем, что этно-культурная консолидация в первобытности основывалась на общности экономической жизни населения. Этно-культурные единства финального палеолита и мезолита развивались и распространялись в пределах территорий определенных хозяйственных типов, границы которых в общем совпадали с границами основных природных зон. Иными словами, этно-культурная карта финального палеолита и мезолита в значительной мере продиктована картой распространения хозяйственных типов присваивающей экономики, которая в свою очередь предопределена природно-ландшафтной зональностью и уровнем развития производительных сил общества.

L. L. Zaliznyak

TYPES OF ECONOMY AND ETHNO-CULTURAL PROCESSES IN FINAL PALAEOLITHIC AND MESOLITHIC

Map-Making of archaeological cultures of the Stone Age in Europe with regard for ethnical processes in societies of ethnographic hunters, fishers and gatherers establishes a definite economy dependence of ethnical processes in the final Palaeolithic and Mesolithic. It is conditioned by the fact that ethno-cultural consolidation in the primitive state was based on the community of economical life of the population. Ethno-cultural unities of the final Palaeolithic and Mesolithic develop and spread within the territories of definite economic types whose boundaries coincide in general with boundaries of basic natural zones. In other words ethno-cultural map of the physical Palaeolithic and Mesolithic is mainly determined by the meep of spreading of appropriating type economy which in its turn is predetermined by the natural-landscape zonality and a level of development of productive forces in the society.

¹³ Чеснов Я. В. Об этнической специфике хозяйственно-культурных типов // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.— М., 1982, С. 109—123.

Одержано 03.01.89.